ISSN 2278-8808
UGC APPROVED SR. NO. 45269
SJIF 2016 = 6.177
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

शिक्षण एक भांडवली गुंतवणूक

श्री दिगंबर गणपत दुर्गाडे

सहयोगी प्राध्यापक, टिळक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे–४११०३०

Abstract

मानवी संसाधन विकासामध्ये शिक्षणाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. शिक्षणाकडे उपभोग्य रा ट्रीय गुंतवणूक म्हणून पाहिले पाहिजे. ही गुंतवणूक देशाच्या भांडवलाचा महत्वपूर्ण भाग आहे. जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणामुळे जगामध्ये प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली आहे. गुणवत्तेचे, ज्ञानाचे व कौशल्याचे मापदंड बदलले आहे. त्यामुळे विकसित आणि अविकसित शिक्षण व्यवस्था अशी नवी दरी निर्माण होण्याची क्यता आहे. ती दरी कमी होण्यासाठी आणि शिक्षणाव्दारे व्यक्तीचा व देशाचा विकास साधणेसाठी शिक्षणामध्ये मोठया प्रमाणावर भांडवली गुंतवणूक करणे गरजेचे आहे. ही गुंतवणूक देशाच्या भांडवलाचा महत्वपूर्ण भाग आहे.

महत्वाचे ब्द : शिक्षण, भांडवली गुंतवणूक.

Scholarly Research Journal's* is licensed Based on a work at *www.srjis.com

१. प्रस्तावना :

शिक्षण हे मानवी जीवनाला लाभलेले वरदान आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातूनच मानव जातीने प्रगती साध्य केली आहे. शिक्षणामुळेच मानव व इतर प्राण्यांच्या प्रगतीमध्ये मोठा फरक जाणवतो. पूर्वीच्या काळी आजूबाजूच्या समाजाच्या माध्यमातूनच मुलांना शिक्षण दिले जात असे. औपचारिक शिक्षणाची पध्दती अस्तित्वात आली नव्हती. प्राचीन काळी राज्याचा व शिक्षणाचा संबंध नव्हता. त्या काळात गुरूकूल पध्दती किंवा आश्रम पध्दती प्रचलित होती. बौध्द काळात व गुप्त काळात शिक्षणाचे प्रमाण खूपच वाढले. नालंदा, तक्षशीला वलभी या सारखी प्रचंड मोठी व जगप्रसिध्द

विदयापीठे स्थापन झाली. त्यांना तत्कालीन गुप्त आदि सम्राटांकडून सर्व प्रकारचे सहाय्य मिळे. परंतु शिक्षण संस्थांचे कार्य स्वतंत्र व स्वायत्त होते.

औदयोगिकीकरणामुळे जीवनाचे स्वरूपच बदलले. उपजीविकेसाठी, नोकऱ्यांसाठी आणि व्यवसायासाठी शिक्षण घेणे आवश्यक झाले आहे. शिक्षण हा विकासाचा पाया आहे असे मानले जावू लागले. त्यामुळे राज्य संस्थेलाही शिक्षणाकडे लक्ष देणे गरजेचे वाटू लागले. ौक्षणिक विकास हे लोक कल्याणकारी राज्याचे अत्यंत महत्वपूर्ण कर्तव्य बनले आहे. शिक्षणाकडे पाहण्याचा लोकशाहीचा दृि टकोन उदार आहे. शिक्षण स्वायत्त असावे असे लोकशाहीचे पुरस्कर्ते मानतात.

भारतात शिक्षण व राज्यव्यवस्था यांचा जवळचा संबंध प्रस्थापित झालेला दिसून येतो. शिक्षणासाठी खर्च आवश्यक असला तरी तो अनुत्पादक आहे, अशी समाजात धारणा होती. जागतिकीकरणाचा उदय झाला आहे. त्यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ताही जागतिक दर्जाची असल्याची गरज भासू लागली आहे.

२. जागतिकीकरण आणि शिक्षण :

आजचे जग हे प्रचंड वेगाने बदलत आहे. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाचे वारे सध्या जगात सगळीकडेच वाहत आहेत. जागतिकीकरणामुळे आज सर्वच क्षेत्रात प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली आहे. शिक्षण क्षेत्रही त्यात मागे नाही. सरकारने अनेक क्षेत्रामध्ये खाजगीकरणाचा पुरस्कार केला आहे. शिक्षण क्षेत्रामध्येही फार मोठया प्रमाणावर खाजगीकरण झालेले आहे. प्रचंड भौतिक सोयी सुविधा, तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर, उत्तम शिक्षक, स्पर्धात्मक वातावरण, पंचतारांकित संस्कृती यांनी शिक्षण क्षेत्रामध्ये प्रवेश केला आहे. अर्थशास्त्रीय सिध्दांतानुसार बाजारामध्ये पूर्ण स्पर्धा असेल तर सर्वच लाभार्थींचे हित साधले जावू ाकते. मात्र भारताच्या शिक्षण क्षेत्रामध्ये जर काही ठराविक धनदांडग्या व परदेशी शिक्षण संस्थांची मक्तेदारी निर्माण झाली व सीमांत गुंतवणूक असणाऱ्या संस्था या स्पर्धेत टिकाव न लागल्यामूळे बाहेर पडल्यास या महागडया ाळांची भरमसाठ फी भरणे, छोटे ोतकरी, असंघटीत क्षेत्रात काम करणारे मजूर, गरीब, आदिवासी, कमी उत्पन्न

असणाऱ्या लोकांना परवडणार नाही. कारण काही ाळांची वा कि फी लाखो रूपयांपर्यंत आहे. तेवढे उत्पन्न एक व ातिसुध्दा कुटूंबाला मिळत नाही. मग असे पालक मुलांच्या शिक्षणाची फी कशी भरणार? या परिस्थितीमध्ये आर्थिक व ैक्षणिक वि ामतेमुळे भारतात गरीब—श्रीमंत, आहेरे—नाहिरे वर्गात फार मोठी दरी निर्माण होवू ाकते. त्यामुळे सामाजिक स्वास्थाला धोका पोहोचू ाकतो. प्रचंड ुल्क असणाऱ्या ाळांमध्ये गरीबीमुळे मुलांना प्रवेश न मिळाल्यास व त्याचवेळी सरकारी व त्यागाच्या भावनेतून काम करणाऱ्या ाळा बंद पडल्यास किंवा त्यांची संख्या घटत गेल्यास पुन्हा ैक्षणिक गुणवत्तेमध्ये मोठी वि ामता निर्माण होईल. त्यासाठी शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व देशातील मनु यबळाचा नीटपणे विकास साधायचा असेल तर शिक्षणामध्ये सरकारला भांडवली गुंतवणूक करावीच लागेल. सरकारने शिक्षणामधील गुंतवणूक थांबवली, शिक्षण क्षेत्रातून हळूहळू अंग काढून घेतले आणि निर्गुंतवणूकीचे धोरण स्वीकारले तर सामान्य लोकांपासून शिक्षण दूर जाण्यास वेळ लागणार नाही.

विनोबा भावे शिक्षणासंदर्भात म्हणतात, ‘‘देशाची सर्वांत मोठी संपत्ती जमिनीच्या पोटात दडलेली नसून ती माणसाच्या डोक्यात दडलेली आहे’’

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाव्दारेच जगाची महासत्ता बनण्याच्या दिशेने भारताला आगेकूच करता येईल. सध्या सरकार या क्षेत्रात काही प्रमाणात गुंतवणूक करत आहे. मात्र ती अपुरी आहे. अजूनही ाळा खोल्या, ौचालये, क्रीडांगणे, विद्युत व्यवस्था, पिण्याचे पाणी यासरख्या प्राथमिक भौतिक सोयीसुविधा अनेक ाळांमधून उपलब्ध नाहीत. त्यासाठी शिक्षणामध्ये भांडवली गुंतवणूक आवश्यक आहे.

स्वामी विवेकानंद म्हणतात, “If the poor boy cannot come to education, education must go to him”

जर गरीब मुले शिक्षणापर्यंत पोहोचू ाकत नसतील तर शिक्षणाने त्यांच्यापर्यंत पोहोचले पाहिजे. म्हणजेच राज्यातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत शिक्षण पोहोचविणे हे ाासनाचे कर्तव्य आहे. त्यासाठी

ाासनाने शिक्षणाला आवश्यक तो अर्थपुरवठा केला पाहिजे. तसेच शिक्षणासाठी आवश्यक भौतिक सुविधा आणि मानवी संसाधने तळागाळातील व्यक्तीपर्यंत कशी पोहोचतील याची काळजी घेतली पाहिजे. त्यासाठी शिक्षण आणि अर्थपुरवठा यांच्यात समन्वय साधावा लागेल त्यासाठी ौक्षणिक अर्थशास्त्र त्यामध्ये उपयुक्त भूमिका बजावू ाकेन.

३. शिक्षण आणि अर्थशास्त्र:

अर्थशास्त्रज्ञ 'ॲडम स्मिथ' यांनी आपल्या संशाधनाव्दारे असे सिध्द केले की, शिक्षणामधील गुंतवणूक अनुत्पादक तर नसतेच उलटपक्षी ती उत्पादन वाढीसाठी आवश्यक असते, शिक्षणातून व्यक्तिच्या बुध्दीचा व कार्यक्षमतेचा जो विकास विकास होतो तो रा ट्राच्या आर्थिक विकासास सहाय्यभूत ठरतो, याबरोबरच 'ॲडम स्मिथ' यांनी रा ट्रनिर्मितीच्या कार्यात शिक्षणास अग्रक्रम देण्याचा आग्रह धरला होता. भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ 'प्रा. व्ही. के. राव' यांच्या मते शिक्षणाकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून न पाहता रा ट्रीय गुंतवणूक म्हणून पाहिले पाहिजे. कोणत्याही देशाची आर्थिक प्रगती ही तो देश आपली शिक्षणव्यवस्था किती परिणामकारकपणे राबवतो यावर अवलंबून असते. शिक्षणव्यवस्था जर योग्य असेल तर त्याची परिणीती देशाची संपत्ती वाढविण्यात होते. जे रा ट्र आपल्या रा ट्रीय उत्पन्नातील मोठा हिस्सा शिक्षणावर खर्च करते ते रा ट्र आर्थिक प्रगतीही अधिक करते. या उलट शिक्षणावरील खर्चात कपात करणारे रा ट्र उत्पादनाच्या व विकासाच्या दृ टीने मागास राहते. प्रा. हारबिसन व मायर्स यांनी शिक्षण व आर्थिक विकासासंबंधी विस्तृत माहिती गोळा करून शिक्षण निर्देशांक व आर्थिक निर्देशांक यांच्यातील परस्पर संबंध स्प ट करण्याचा प्रयत्न केला. यातून त्यांनी विदीत केले की, शिक्षणाचा निर्देशांक जर उच्च पातळीवर असेल तर आर्थिक प्रगतीचा निर्देशांकही वरच्या पातळीवर असतो.

कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशात उपलब्ध असलेल्या गुणवत्तापूर्ण भांडवलावर अवलंबून असतो व हे गुणवत्तापूर्ण भांडवल निर्माण करण्याची जबाबदारी मुख्यत्वेकरून शिक्षण पार पाडत असते. देशाच्या तात्कालिक गरजा कोणत्या आहेत. तसेच कोणत्या प्रकारची कौशल्ये भवि यात

आवश्यक आहेत या बाबींचा विचार करून परिणामकारक शिक्षण योजना आखण्यात आली तर रा ट्राच्या प्रगतीस चालना मिळते.

थोडक्यात शिक्षणामुळे व्यक्तिच्या कार्यक्षमतेत, उत्पादन क्षमतेत वाढ होऊन रा ट्रास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या फायदे होतात म्हणून रा ट्रविकासासाठी शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही 'आल्फ्रेड मार्शल' यांच्या मते शिक्षणावर होणारा खर्च हा खर्च नसून रा ट्रीय गुंतवणूक आहे. त्यासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

ब्रिटन मधील १९८५ च्या नवीन इन्सायक्लोपीडिया नुसार ''अध्यापन हा जगातील सर्वात मोठा व्यवसाय आहे. जसजसा मानवी विकास होत गेला, तसतसा शिक्षणात आणि ैक्षणीक पध्दतीत लक्षणीय बदल होत गेला. सर्वोकृ ट अनुकूल मानवी स्त्रोतांचा वापर करण्याची गरज भासू लागली. त्यासाठी शिक्षणाचे नियोजन आणि त्यासाठी अर्थ पुरवठा याकडे लक्ष देणे आवश्यक बनले.

१९६३ मध्ये टी. ब्ल्यू ाल्टझ यांनी शिक्षण व आर्थिक विकास यांचा निकटचा संबंध असल्याचे सांगितले. त्याचे मत व विचार अर्थशास्त्रज्ञांना पटले. तेव्हापासून शिक्षणाच्या विकासाकडे जागरूकतेने पाहीले गेले. मौल्यवान अशा ैक्षणिक आस्थापनामध्ये अर्थशास्त्राचा समावेश केला गेला. पूर्वी शिक्षणाचा कल फक्त सांस्कृतिक शिक्षणाकडे झुकलेला होता. हया नवीन दृ टीकोनामुळे शिक्षण हे अर्थशास्त्राच्या गणती (मोजमाप) च्या पलीकडे आहे असे मानले गेले तसेच शिक्षणामध्ये मूल्य व परतावा हयांच्या पेक्षा कितीतरी व्यापक अर्थ दडल्याचे स्वीकारले आहे.

४. मानवी संसाधन विकासाचा आर्थिक दृ टकोन :

आधुनिक युगात मानवी संसाधन विकासाच्या आर्थिक दृ टकोनास खूप मोठा इतिहास आणि उच्च दर्जाची वैचारिक पातळी लाभलेली आहे. ॲडम स्मिथ यांनी असे दर्शविले की, व्यक्तीच्या क्षमता हया त्याला शिक्षणासाठी उपलब्ध झालेल्या संधीवर अवलंबून आहेत. १९५० च्या दशकात विकास केंद्री मानवी संसाधन विकास पध्दतीने नवीन आर्थिक विकासाला व्यापले, (हि मिन १९८१ लेवीस

१९६५, मिडरल १९६८) तसेच तेव्हापासून मानवी भांडवलावरील अर्थशास्त्रज्ञांचे विचार व लिखाण वाढले. (उदा. नोबल पारितोि ाक विजेते अमर्त्यसेन) सेन सारख्या विचारवंतांनी व्यक्तीच्या पायाभूत क्षमता व अधिकार यांच्या विश्ले ाणावर भर दिला.

सेन (१९९२) यांच्या मतानुसार व्यक्तीच्या पायाभूत क्षमता व अधिकार विस्तृत करण्यासाठी व्यक्तीला विकसित करा, जेणेकरून समाजाचा व अर्थव्यवस्थेचा विकास होईल. दुसऱ्या ाब्दात सांगायचे तर, मानवी संसाधन विकासाचा दृ टकोन हा विकासाच्या इतर महत्वाच्या घटकांचा उपसंच आहे आणि व्यक्तीचे अधिकार व क्षमता वाढविण्याच्या मोठया उद्दि टावर आधरित आहे. व्यवसायिक वृध्दी व आर्थिक विकासाच्या संकुचित दृ टकोनापेक्षा हा दृ टकोन वेगळा आहे. आंतररा ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बॅकेसारख्या आंतररा ट्रीय संस्थांनी १९९० पर्यंत याला प्राधान्य दिले. या अंतर्गत मुक्त बाजारपेठा आणि व्यापार हे आर्थिक वृध्दी व विकासासाठी आवश्यक आहे असे सुचविले गेले. यात विकासाचे मानक ''सकल देशांतर्गत उत्पन्न'' असे ठरविले. ''सकल देशांतर्गत उत्पन्न'' हे वितरणाच्या मुद्दयावर काहीही माहिती देत नाही, कोणाला किती फायदा मिळाला व कोणाला निरोगी राहण्याची क्षमता प्राप्त झाली, इ. बद्दल माहिती देत नाही. सकल देशांतर्गत उत्पन्न वाढीसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची आवश्यकता असते.

४.१ मानवीसंसाधन विकासाची गरज :– मानवी संसाधन विकास, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि आयु यभरासाठी अध्ययनाच्या धोरणामुळे

अ) आयु यभर अध्ययन व कामधंदा करण्याची क्षमता हे सुयोग्य उद्योग निर्माण करण्यासाठी आणि निरंतर आर्थिक व सामाजिक विकास साधण्यासाठीच्या धोरणांचा भाग आहेत, असे मानले गेले.

ब) आर्थिक व सामाजिक उद्दि टांना समान महत्व देऊन वैश्विकरणाच्या संदर्भात अखंड आर्थिक विकास, ज्ञान व कौशल्यांवर आधारित क्षमतांचा विकास, योग्य कामाची वाढ, नोकरी टिकविणे, सामाजिक आंतरक्रिया आणि गरीबी हटाव इत्यादींना प्रोत्साहन मिळाले.

क) नवीन उपक्रम, स्पर्धात्मकता, उत्पादकता, आर्थिक वृध्दी, चांगल्या नोकऱ्यांची निर्मिती आणि लोकांची नोकरी करण्याची पात्रता यावर दिलेला भर नवीन उपक्रम व नोकरीच्या संधी निर्माण करतो. त्यासाठी शिक्षणात नव्या दृ टीकोनाची व प्रशिक्षण कौशल्यांची आवश्यकता आहे.

ड) अनौपचारिक आर्थिक व्यवस्थेचे मुख्य आर्थिक जीवनात रूपांतर करण्यासाठीचे आव्हान, नवीन चांगल्या नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठीची धोरणे व कार्यक्रम, शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या संधी तसेच आधी मिळविलेले ज्ञान व कौशल्यांचा औपचारिक आर्थिक व्यवस्थेत वापर करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांना मदत करणे आवश्यक आहे.

इ) सार्वजनिक व खाजगी गुंतवणूकीवर भर देणे – माहिती व तंत्रज्ञानाचा शिक्षण व प्रशिक्षातील पायाभूत गरजांसाठी तसेच शिक्षक व प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी स्थानिक, रा ट्रीय व आंतररा ट्रीय आंतरजालाचा उपयोग करावा.फ) शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या सहभागातील तफावत कमी करावी. इत्यादी वरील बाबींमुळे मानवी संसाधन विकासाची आवश्यकता लक्षात येते.

४.२ इतर संसाधनांच्या संदर्भात मानवी भांडवल :

बहुतेक लोकांसाठी भांडवल म्हणजे बॅकेतील खाती, भाग यंत्रसामुग्री, आर्थिक भांडवल व कारखाने इ. असते. हे सर्व भांडवलाचेच प्रकार आहेत आणि ते कालातराने फायदेच करून देतात, हे प्रकार म्हणजेच केवळ भांडवल नाही तर ाळा शिकणे, संगणक प्रशिक्षण कार्यक्रम, आरोग्य वि ायक खर्च, वक्तशीरपणा आणि प्रामाणिकपणा इ. गो टीसुध्दा भांडवलेच आहेत. कारण त्यामुळे उत्पन्न वाढते. प्रकृती सुधारते किंवा व्यक्तीला आयु यभरासाठी चांगल्या सवयी जडतात. म्हणूनच अर्थशास्त्रात शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य इ. खर्च हे मानवी भांडवलातील गुंतवणूक आहे असे समजले जाते.

शिक्षण, प्रशिक्षण आणि आरोग्य हे मानवी भांडवलातील सर्वात मोठी गुंतवणूक आहे. अनेक अभ्यासातून असे दिसून आलेले आहे की, अमेरिकेमध्ये ाळा व महाविद्यालयातील शिक्षणामुळे व्यक्तीचे उत्पन्न वाढलेले आहे.

४.३ विकासाचे तत्त्व :

देशाचा विकासाच्या प्रक्रीयेची निश्चिती खालील तीन तत्वाव्दारे होते.

१) अर्थ २) शिक्षण ३) सुसंघटीत राज्यव्यवस्था

या तीन तत्वांच्या त्रिकोणी संबंधांच्या सहभागाने समाजातील प्रगतीचे, विकासाचे व बदलाचे नियोजन करता येते.

अर्थ, शिक्षण व सुसंघटीत राज्यव्यवस्था ही कोणत्याही देशाचे सर्वात मोठे ाक्तीस्थान आहे. ते एक प्रभावी साधन आहे. हया ाक्ती स्थानामुळे सकारात्मक व नकारात्मक बदल होऊ ाकतात. लोकांना सुविधा पुरविण्यासाठी हया त्रिकोणीय स्त्रोतांचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे. याचाच अर्थ त्रिकोणाच्या प्रत्येक बाजूने आपल्या परीने स्वत:शी सकारात्मक प्रयत्न केला तर उर्वरीत दोन बाजूंचा आपोआप योग्य विकास होईल.

५. शिक्षण एक गुंतवणूक :

शिक्षणामध्ये केलेल्या गुंतवणूकीमधूनच आर्थिक प्रगती साधली जाते. शिक्षणामधून तयार झालेले मनु यबळ ज्ञान, कौशल्य व वाढलेल्या क्षमता यामुळे रा ट्राच्या आर्थिक उत्पन्नामध्ये भर घालण्याचे काम करते. शिक्षणामधून चांगल्या प्रकारचा परतावा मिळवायचा असेल तर शिक्षणामध्ये मोठया प्रमाणावर आर्थिक गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

१. शिक्षणामुळे व्यक्तिची मूल्ये, अभिवृत्ती, अभिरूची व कौशल्ये यांचे विकसन होते. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढते नवीन संधी, नवीन ज्ञान, तंत्रज्ञान यांना सामोरे जाण्याची व ते स्विकारण्याची क्षमता शिक्षण निर्माण करते.

२. ासनातर्फे आपल्या प्राथमिक गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा भागविण्यासाठी कार्यक्रम आखले जातात, त्यास शिक्षणाव्दारे पाठींबा दिला जातो.

३. ासन विविध कल्याणकारी योजना राबविते. (उदा. कुटूंब कल्याण कार्यक्रम, लोकसंख्या नियंत्रण) शिक्षणामुळे लोकांचा अशा योजनांना पाठींबा मिळविता येतो.

४. शिक्षण सात्तयाने व्यक्तिस प्रशिक्षण व प्रगत ज्ञानाच्या सुविधा पुरविते तसेच बदलत्या जागतिक वातावरणास सामोरे जाण्यास व्यक्तीस सिध्द करून समाजाच्या विकासात विधायक भूमिका बजावत असते.

५.१ शिक्षण आणि उत्पादन क्षमता :

अर्थशास्त्र व शिक्षणतज्ज्ञ या दोहोंच्या विचारातूनच शिक्षण प्रणाली ठरत असते. अर्थव्यवस्थेतील निर्मितीची प्रक्रिया आणि औपचारीक शिक्षणातील प्रणाली यांची तुलना, निर्णय प्रक्रिया व उद्दि टये यांच्यांशी केली जाते. दुसऱ्या ाब्दात सांगायचे म्हणजे औपचारिक शिक्षण प्रणाली ही औद्योगीक प्रणाली प्रमाणेच क्रमबध्द असते. उदा. एका ठिकाणाहून प्राप्त होणाऱ्या कच्च्या वस्तूचे दुसऱ्या ठिकाणी पक्क्या वस्तुत रूपांतर होते. दोन्ही बाजूचा विचार करून त्या वस्तूचे मूल्य ठरविले जाते. याची तुलना औपचारिक शिक्षणाशी करता येऊ ाकेल. कच्च्या मालाच्या रूपात विद्यार्थी शिक्षण प्रक्रियेत प्रवेश करतात नंतर शिक्षक, पुस्तके, अभ्यासक्रम व ौक्षणिक साधनांव्दारे त्यांच्यावर (मूल्य) प्रक्रिया होते आणि प्रत्येक स्तरावर त्यांच्या नि पत्तीचे प्राप्तांकाव्दारे व प्रामणपत्रांव्दारे मूल्यांकन केले जाते.

अर्थशास्त्रात उत्पादनक्षमतेच्या संकल्पनेची ओळख ही कमीत कमी किंमतीतून जास्तीत जास्त उत्पादन क्षमता (निर्मिती) अशी केली जाते.

- कमीत कमी गुंतवणूकीतून जास्तीत जास्त उत्पादन मिळविण्याची प्रक्रिया म्हणजे उत्पादनक्षमता होय.
- याच पध्दतीचा शिक्षणात उपयोग करता येऊ ाकतो. अर्थशास्त्रज्ञ त्यासाठी अंतर्गमन व बहिर्गमनाचे विश्ले ाण पुढीलप्रमाणे करतात.
- अंतर्गमन (Input) ⟷ बहिर्गमन (Output)

उदा. सार्वजनिक शिक्षण संस्थेतील उत्पादन क्षमता उत्पादीत करण्यासाठी कमीत कमी किंमतीत जास्तीत जास्त साधनांचा वापर केला जातो. त्यासाठी उपलब्ध साधन संपत्तीचा गरजांमध्ये फेरबदल करून खर्च करण्यात येतो.

१. ैक्षणिक उत्पादन क्षमता ही ैक्षणिक नि पत्तीचे परिणामकारक व कार्यक्षम उत्पादन आहे. ''उत्पादन क्षमता म्हणजे ाळेच्या रूपाने पुरविलेली चांगली माहिती व प्रभाव पाडणारे इतर विविध घटक नियंत्रित ठेवून प्राप्त झालेली ैक्षणिक नि पत्ती होय.''

अर्थशास्त्रीय शिक्षणाचा प्रसार करतेवेळी इ.स. १९६० च्या सुमारास जेव्हा आपण उत्पादन क्षमतेवि ायी बोलत होतो तेव्हा ूल्ट्झ (१९६३) यांचा असा विश्वास होता की, लोक हे उत्पादक आहेत व ग्राहक हे गुंतवणूकदार आहेत, हे कार्य ते त्यांच्या क्षमतेनुसार करीत असतात. मानवी भांडवलातील सर्वात मोठी गुंतवणूक म्हणजे ाळा अशा वेळी उत्पादकता व शिक्षण याचा संबंध फक्त गृहित धरला जातो. असे असतांना आज आपण पुरेशा पुराव्याव्दारे असे सिध्द करू ाकतो की, मानवी भांडवल केंद्रस्थानी ठेवून जगाची अर्थव्यवस्था बदलत आहे. तंत्रज्ञानाच्या बदलामुळे व संगणकाच्या संबंधीत इंटरनेट, ई—लर्निंग, व्हर्च्युअल क्लासरूम (आभासी वर्ग) आणि तंत्र विज्ञानाच्या बदलामुळे तसेच आधुनिक व उच्च तंत्रज्ञानामुळे मानवी भांडवलात काळानुरूप बदल झालेले आहेत. अलीकडील अभ्यासानुसार वेल्च (१९७०) आणि ुल्टझ (१९७५) यांनी असे सिध्द केले की, तंत्रविज्ञान किंवा त्यात होणारे बदल आणि उत्पादनक्षमतेत होणारी वाढ यात समतोलपणा साधण्यासाठी शिक्षण मदत करीत आहे.

ॲडम स्मिथ यांच्या मते शिक्षणावरील गुंतवणूक ही उत्पादक असते. रा ट्रांच्या आर्थिक विकासात सहाय्यभूत असते आणि ती देशाच्या एकूण भांडवलाचा एक भाग आहे.

प्रा. व्ही. के. राव शिक्षणाकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून न पाहता रा ट्रीय गुंतवणूक म्हणून पाहिले पाहिजे, जे रा ट्र शिक्षणावर रा ट्रीय उत्पन्नाचा मोठा हिस्सा खर्च करते त्या रा ट्राची प्रगती होते, असे म्हणतात.

प्रा. हार्बिसन व मायर्स यांनी शिक्षण निर्देशांक उच्च असेल तर आर्थिक प्रगतीचा निर्देशांकही वरच्या पातळीवर असतो असा विचार मांडला. तर आल्फ्रेड मार्शल यांनी शिक्षणावर होणारा खर्च हा खर्च नसून रा ट्रीय गुंतवणूक आहे अशी भूमिका मांडली.

टी. डब्ल्यु. ुल्ट्झ यांच्या मते शिक्षण व आर्थिक विकास यांचा निकटचा संबंध आहे. तर अमर्त्य सेन यांनी असा विचार मांडला की, व्यक्तीच्या पायाभूत क्षमता व अधिकार विकसित करणेसाठी व्यक्तीला विकसित करा जेणेकरून समाजाचा व आर्थिक घडीचा विकास होईल.

वरील विविध अर्थतज्ञांनी शिक्षणामधील आर्थिक गुंतवणूकीचे महत्व विशद केले. शिक्षणामधील भांडवली गुंतवणूकीचे प्रमाण जेवढे वाढेल तेवढी शिक्षणाची उत्पादकता वाढेल. देशाचा आर्थिक विकास साधला जाईल. प्रस्तुत संशोधनामध्येही जिल्हा परि देच्या अर्थसंकल्पामध्ये शिक्षण वि ायक तरतूदी व शिक्षणाची गुणवत्ता वाढ या दृ टीने अभ्यास केलेला आहे. त्या दृ टीने वरील सैध्दांतिक पार्श्वभूमी सदरच्या अभ्यासास उपयुक्त आहे.

५.२ शिक्षणातील गुंतवणूक संकल्पना उपपत्ती:

अॅडम स्मिथ, डेव्हिड हयूम, रिकार्डो, माल्थस्, जॉन स्टयुअर्ट मिल, मॅक कॅलीच या पारंपारिक अर्थशास्त्रज्ञांनी शिक्षणातून व्यक्तीमध्ये समंजसपणा सुधारणा घडवून आणता येते यावि ायी समर्थन केले आहे. मॅक कॅलीच यांनी त्यांची रा ट्रीय भांडवलाची व्याख्या स्प ट करताना 'शिक्षणामुळे हस्तकौशल्ये व बुध्दीमत्तेत वाढ होते' असे म्हटले आहे.

- याशिवाय प्लेटो, अॅरिस्टॉटल आणि सेंट थॉमस यांनी सुध्दा शिक्षण, प्रशिक्षण आणि आर्थिक मूल्ये यांच्या संबंधाला मान्यता दिली. शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारी अनुदानाच्या गरजेवर भर दिला.

- अॅडम स्मिथ यांनी शिक्षण हे यंत्राप्रमाणेच स्थिर भांडवलाचाच एक भाग आहे असा नवीन विचार मांडला आहे. त्यांच्या मते – मोठया खर्चाच्या यंत्रसामुग्रीच्या तुलनेत उद्योजकाने शिक्षणाव्दारे कामगारांमध्ये हस्तकौशल्ये व इतर कौशल्यांच्या रूजवणूकीसाठी अधिकचा खर्च करणे

आवश्यक आहे. शिक्षण व प्रशिक्षण ही वस्तुच्या स्वरूपातील आदाने मानली जातात आणि खर्चिक यंत्रसामुग्रीप्रमाणेच शिक्षणामध्ये गुंतवणूक करणाऱ्याकडून या गुंतवणूकीवर नफ्याच्या स्वरूपात परतावा मिळावा, अशी अपेक्षा केली जाते.

५.३ मानवी भांडवल प्रतिमान

१९६० च्या दशकामध्ये श्रमाच्या अर्थशास्त्राबाबत काही नविन व महत्वपूर्ण विचार मांडले गेले. ूल्ट्झ, बेकर, डेनिसन या अर्थशास्त्रज्ञांनी अधिक ाास्त्रीय व तर्कसुसंगत अशा मानवी भांडवल संकल्पनेला आकार दिला. त्यांनी अर्थशास्त्रामध्ये विकासासंदर्भात मानवी भांडवलाच्या जवळ जाणारा नवा दृ टीकोन स्प ट केला.

२८ डिसेंबर, १९६० मध्ये सेंट लुईस येथे भरलेल्या अमेरिकन असोसिएशनच्या ७३ व्या वा िक सभेच्या उद्घाटनपर अध्यक्षीय भा ाणामध्ये ूल्ट्झ यांनी पुढील मत मांडले – ''व्यक्ती जे ज्ञान व कौशल्ये आत्मसात करते ते आत्मसात केलेले ज्ञान व कौशल्ये म्हणजेच भांडवल असे स्प टपणे मानले जात नसले, तरी हे ज्ञान व कौशल्य म्हणजेच सहेतुकपणे व विचारपूर्वक केलेली मानवी भांडवलामधील गुंतवणूक होय.''

पाश्चात्य समाजामध्ये पारंपारिक भांडवलापेक्षा (मानवरहित किंवा भौतिक) मानवी भांडवलामुळे अर्थव्यवस्थेची वेगाने वाढ होते. हे मानवी भांडवलाचे वेगळेपण दर्शविणारे वैशि टये मानले जाते. सुज्ञपणाने निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, रा ट्रीय उत्नपादनात होणाऱ्या वाढीची तुलना मोठया प्रमाणावर जमीन, मानवी तास व पुन्हा उत्पादन करता येणारी भौतिक साधने यांच्या वाढीशी केली जाते. मात्र रा ट्रीय उत्पादनात वेगाने होणारी वाढ ही मानवी भांडवलात होणाऱ्या गुंतवणूकीमुळे होत असते. असे संभाव्य स्प टीकरण देता येईल. तसेच त्यांनी अशा प्रकारे युक्तीवाद केला की, शिक्षणामधील बदलाचा परिणाम उत्पन्नातील बदलावर होतो. शिक्षणात झालेल्या वाढीचा परिणाम मिळकतीच्या वाढीत होतो.

५.४ मानवी भांडवल उपपत्ती दृ टीकोन

ूल्टझ यांनी पारंपारिक ज्ञानामध्ये नव्या ाखेची भर घालून आपले योगदान देताना पुढीलप्रमाणे मत व्यक्त केले –

१. अध्ययन प्रक्रियेव्दारे उत्पन्नाचा नवीन स्त्रोत म्हणून मानवी भांडवलाला ओळखले जाईल.

२. शिक्षणामध्ये केलेल्या गुंतवणूक खर्चातून मानवी व भौतिक भांडवल या दोन्ही प्रकारच्या भांडवलाच्या संरचनेत वाढ होते.

३. अध्ययन प्रक्रियेची तुलना उदयोगामधील उत्पादन प्रक्रियेशी केली जावू ाकते.

४. वेतनामधील फरक हा कामगारांची कमी उत्पादकता, कार्यक्षमता आणि कामगारांचे शिक्षण व प्रशिक्षण यामधील फरकामुळे येतो.

५. मानवी भांडवल सिध्दांत: ूल्ट्झने शिक्षणाचे अर्थशास्त्र व मानवी भांडवलाच्या दृ टकोनासंदर्भात पुढील मते मांडली –

१) अध्ययन प्रक्रियेमुळे मानवी भांडवलाला उत्पन्नाचा नवीन स्त्रोत म्हणून ओळखले जाते.

२) शिक्षणावर केलेला खर्च म्हणजे मानवी आणि भौतिक या दोन्ही प्रकारच्या भांडवल वाढीसाठी केलेली गुंतवणूक होय.

३) उद्योगधंदयामधील उत्पन्नाच्या प्रक्रियेची तुलना शिक्षणामधील अध्ययन प्रक्रियेशी करता येते.

४) कामगारांच्या वेतनातील फरक हा त्यांची अत्यल्प उत्पादकता व कार्यक्षमतेतील वाढीसाठी दिलेल्या शिक्षण व प्रशिक्षणावर अवलंबून असतो.

समारोप

अशाप्रकारे शिक्षण ही एक भांडवली गुंतवणूक असून शिक्षणामध्ये मोठया प्रमाणावर भांडवल गुंतवणूक केल्यास त्यामधून ज्ञान, कौशल्ये व तंत्रज्ञान प्राप्त झालेली नवीन मानवी भांडवलाची निर्मिती होवू ाकते. जगातील सर्वच विकसित देशामध्ये मोठया प्रमाणावर मानवी भांडवली गुंतवणूक विशे ात: शिक्षणाचे क्षेत्रामध्ये केली जात असल्याचे आढळते. प्लेटो, ॲरिस्टॉटल आणि

सेंट थॉमस या पारंपारिक तत्ववेत्यांनीही शिक्षणामधील गुंतवणूकीवर भर दिला आहे. मात्र औद्योगिक विकास आणि आधुनिकीकरणाची गती वाढल्यानंतर अलिकडच्या काळामध्ये ॲडम स्मिथ, ुल्ट्झ, प्रा. हार्बिसन, मायर्स, आल्फ्रेड मार्शल यासारख्या अर्थतज्ज्ञांनी शिक्षणामधील गुंतवणूक ही उपभोग्य गुंतवणूक नसून ती मानवी भांडवली गुंतवणूक होय. अशा प्रकारचे विचार मांडले. त्यामुळे शिक्षणाकडे पाहण्याचा पारंपारिक दृ टकोन बदलला.

आधुनिक काळामध्ये वरील विचारांचा मोठया प्रमाणावर शिक्षणामध्ये वाढलेल्या आर्थिक गुंतवणूकीव्दारे स्वीकार केल्याचे आढळते. भारतामध्ये विशे ात: ग्रामीण भागामध्ये मोठया प्रमाणावर शिक्षणामध्ये आर्थिक गुंतवणूक करून देशाचा सर्वांगीण विकास घडविणे आवश्यक आहे. त्याव्दारे देशाच्या महासत्तेच्या स्वप्नाच्या दिशेने आगेकूच करता येईल.